

УДК 80
ББК 81.2-3

**САРНАВИШТИ
ЯК ПАСВАНДИ
ФАРОМУШШУДА** *Ҳасанзода (Ҳасанов) Абдучамол Ашрапович,*
доктори илмҳои филологӣ, профессори МДТ
«Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Бобоҷон
Ғафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СУДЬБА
ОДНОГО ЗАБЫТОГО
СУФФИКСА** *Ҳасанзода (Ҳасанов) Абдуджамол Ашрапович, д-р*
филол. наук, профессор ГОУ «Худжандский
государственный университет имени академика
Б.Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

**THE FATE OF
ONE FORGOTTEN
SUFFIX** *Hasanzoda (Hasanov) Abdujamol Ashrapovich,*
Dr. of Philology, Professor of the State Educational
Institution "Khujand State University named after
academician B. Gafurov" (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: abdujamol58@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: забони тоҷикӣ, унсурҳои луғавӣ, пасванди –дес, забони умумизеронӣ, порсии миёна, луғатномаҳои қуруни вусто, фарҳангҳои муосир, таҳаввули маънову шакл

Истифодаи пасванди –дес дар гузаштаи дуру наздик ва ҳолати кунунии он дар забони тоҷикӣ баррасӣ гардидааст. Дар заминаи маводи фарҳангномаҳои даврони асримиёнагӣ ва муосири тафсири ва этимологӣ назараширо дар бораи дар ду вазифа: ҳамчун вожаи мустақилмаъно ва пасванди калимасоз мавриди истифода қарор гирифтани дес, ки сарчашмааш ба эронии бостон мерасад, баён намуда нишон додааст, ки унсури мазкур дар ибтидо ҳамчун калимаи мустақилмаъно ба кор рафта, баъдан хусусияти дувазифагӣ пайдо намуд ва тадриҷан танҳо ба сифати унсури калимасоз ривоч гирифта, мустақилияти худро аз даст дод. Дар осори ниёгон пасванди зикргардида дар ду-се шакл ба кор рафтааст, ки он ба омилҳои айниву зехнии муайян алоқа дорад. Аз таҳлилу қиёс муаллиф ба натиҷае расидааст, ки пасванди мазкур ҳоло дар шакли меъёрии забон хусусияти қаблии худро аз даст дода, дар гузаштаи алоҳида осори он ба мушоҳида мерасад.

Ключевые слова: таджикский язык, лексический элемент, суффикс –дес, древнеиранский язык, среднеперсидский язык, средневековые словари, современные словари, смысловая и формальная эволюция

Исследуется употребление суффикса –дес в древнюю эпоху, в недавнем прошлом и в нынешнем состоянии таджикского языка. На основе средневековых и современных толковых и этимологических словарей рассматривается употребление лексического элемента *des*, корень которого восходит к древнеиранскому языку, в двух функциях – как самостоятельного слова и как словообразовательного суффикса. Отмечено, что «дес» сначала употреблялось как самостоятельное слово, но с течением времени приобрело две функции, а в дальнейшем, утратив самостоятельность, начинает использоваться только как словообразовательный суффикс. В наследии предков указанный суффикс употребляется в двух - трех формах, обусловленных определенными объективными и интеллектуальными факторами. На основе сопоставительного анализа сделан вывод, что суффикс -дес в настоящее время утратил прежние функции в нормативной форме языка, но его следы можно обнаружить в отдельных диалектах.

Key-words: *Tajik language, lexical elements, suffix-des, ancient Iranian language, Middle Persian language, mediaeval dictionaries, modern dictionaries, sensible and formal evolution*

The article presents a research related to the use of suffix -des in ancient epoch, the recent past and today's picture of the Tajik language. Proceeding from medieval and modern explanatory and etymological dictionaries, the author considers the usage of -des whose root is traced back to the ancient Iranian language in two functions - as a self-sufficient word and a word-building suffix. It is underscored that first -des was used as a self-sufficient word, but in the course of time it acquired two functions; but further on, having lost its self-sufficiency, it started to be used only as a word-building suffix. In ancestors' heritage this suffix is used in two-three forms preconditioned by certain objective and intellectual factors. On the ground of a comparative analysis the conclusion is made that at present suffix -des has lost its former functions in the normative language form, but its traces can be run into separate dialects.

Дар тӯли ҳазорсолаҳо на танҳо дастаи калони воҳидҳои мустақилмаъноӣ луғавӣ, балки баҳши муайяни унсурҳои созандаи калима ё шакл низ аз байн мераванд ва бар ивази онҳо дастаи дигари ҳамин гуна унсурҳои калимасозу шаклсоз ба гардиш ворид мешаванд. Таърих гувоҳ аст, ки чунин ҳолат одатан ҳангоми вуқӯи таҳаввули сохтори забон бештар рӯй медиҳад. Як назари сатҳӣ ба таърихи забонҳои эронӣ аз даврони бостон то имрӯз метавонад чунин иддаоро тасдиқ намояд. Маҳз ба чунин маром ҷараёнгирии таҳаввули забон ва зуҳури дигаргуниҳоро дар доираи вандҳои калимасозу шаклсоз дар назар дошта, муҳаққиқи эронӣ П. Н. Хонларӣ навиштааст, ки «соқит шудани баъзе аз аҷзои пасвандҳои бостон, ё илҳоқи онҳо ба реша ё модаи калима, ки аз давраи интиқоли эронии бостон ба эронии миёна рӯй дода буд, забонро аз пасвандҳои исмӣ маҳрум кард. Дар муқобил аз он ҷо, ки ҳаргиз забони зинда ва роиҷ имконоти баёни маониро аз даст намедид, пасвандҳои дигаре ҷонишини онҳо шуд, ки ё аз таркиби чанд пасванди куҳан, ё аз табдили калимоти мустақил ба аҷзои сарфӣ ва иштиқоқӣ ҳосил шуда буд. Аз ин пасвандҳои тоза баъзе дар давраи форсии нав (дарӣ) матрук шуд ва баъзе боқӣ монд ва дар ин давра низ баъзе пасвандҳо ё аз таркиби калимоти мустақил, ё аз ғуишҳои дигари эронӣ бар онҳо афзуда шуд» [10, с. 139; 11, с. 11].

Лозим ба ёдоварист, ки дар радифи чанд унсури калимасозии дигар пасванди *-des* яке аз аносири калимасозии ба нудрат истифодагардида дар осори ниёгон ва аз вачҳи реша кам шинохташуда маҳсуб мегардад, ки дар давраи ҳозира дар шакли меъёрии забон комилан ба ҳукми фаромӯшӣ рафтааст.

Аз қайду ишороти аҳли пажӯҳиш бармеояд, ки *-desro* аҳли адаби даврони асримиёнагӣ гоҳ дар як шакли мушаххас ва гоҳ ба чанд гуна мавриди истифода қарор додаанд. Муаллифони баҳши забонҳои нави эронии асари ҷамъбасти «Асосҳои забоншиносии эронӣ» дар хусуси ин пасванд мулоҳизаронӣ карда, қорбурди онро дар осори ниёгон фақат дар шакли *dēs-* қайд намудаанд [3, с. 211], С. Нафисӣ низ танҳо дорои шакли *dēs* доштани онро ишора намуда, маънояшро «шабех, монанд, назир» шарҳ додааст, муаллифи «Фарҳанги Низом» қайд намудааст, ки «ин лафз муҳаффафи *des* бо касри дол аст. Пас бояд бо касри аввал бошад, аммо Унсурӣ бо фатҳ оварда, шояд аз боби расми шуарои қадим бошад, ки ихтилофи ҳаракатро дар рӯй ҷоиш медонистанд...» [2, с. 50]. Ба ин тарик, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дорои шаклҳои *das* /*des* будани пасванди тазаккурёфта зикр шудааст [9, с. 365], М. Ҳасандӯст истифодаи онро ба гунаҳои *-dēs* ва *-dēz* ба қайд овардааст [12, с. 1393], аз ишороти М. Ғ. Ромпурӣ ва А. Ҳумоюнфаррух

бармеояд, ки пасванди зикргардида дорои се шакл: *дас*, *дис* ва *дез*, ё *дас-*, *дес-* ва *дез* низ будааст [8, с.335, 352; 13, с. 366, 367].

Муаллифони луғатномаҳои куҳан ва мураттибони фарҳангномаҳои ҷадид дар шарҳи унсури калимасозии зикргардида гоҳ усули мухтасар ва гоҳ муфассали эзоҳро пеш гирифтаанд. Чунончи, мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънои пасванди *-десро* «шабех, монанд, мисл, ҳамто» шарҳ додаанд [9, с. 365], А. Деҳхудо дар ҷараёни эзоҳи *-дес* таъкид намудааст, ки таҳти ин унсури калимасоз «сурати мунаққаш, тасвир, пайкара, тимсол, мучассама» фаҳмида мешавад, соҳиби «Ғиёс-ул-луғот», ки мулоҳизахоёшро бо таъя ба ишораи «Бурҳони қотеъ» ва «Сироч-ул -луғот» изҳор намудааст, овардааст, ки «*дас* ба маънии «монанд», ё он ки муҳаффафи *дес* бошад. Дар ин сурат билкаسر (*дис*) саҳеҳ бошад» [8, с. 335]. Дар ҷои дигар низ ба «Бурҳони қотеъ» ва «Латоиф-ул-луғот» истинод намуда, маънои *десро* «ранг, лавн» эзоҳ медиҳад ва дар ниҳоят маводи ҳар се фарҳангномаи тазаккурёфтaro асос карда афзудааст, ки «ин лафз барои ташбеҳ ояд, ба маънии «ҳамто ва мисл ва монанд...» [8, с. 352].

Аз ин гуна шарҳу тафсири соҳибони луғатномаҳо бармеояд, ки пасванди мазкур дар ташаккули вожаҳои баёнкунандаи аломату хусусият нақши муайян дошт.

Аз қайдҳои алоҳидаи баъзе осори таҳқиқии ба таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ бахшидашуда маълум мегардад, ки *-дес*, ё *-дез* дар асл калимаи мустақилмаъно буда, аз сифати *dēs* ба маънои «шабех» пайдо гардидааст ва баъдан ҳамчун пасванди каммаҳсул ба гардиш ворид шуда, дар баёни маънои «монанд будан, шабоҳат доштан ба ҷизе» мустақмал гардид.

Доир ба нақши калимасозии пасванди номбурда соҳибони фарҳангномаҳо ва муаллифони осори таҳқиқӣ ахбори мухталифро зикр намуда, бархе ширкати онро дар бунёди ду ё се вожаи сохта, ҳиссаи дигар зухури адади бештари чунин унсурҳои луғавиро зикр намудаанд. Дар забони порсии миёна, бино ба маводи китоби дуҷуми «Асосҳои забоншиносии эронӣ: забонҳои миёнаи эронӣ», ки муаллифонаш В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова ҳастанд, ҳамчун пасванд ба кор рафтани *-дес* зикр нашудааст [6, с. 66-74], аммо дар ҷилди сеюми ин китоб, ки ба қалами В. И. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова мансуб аст, бо ин пасванд ташаккули вожаҳои *x^vardēs* «шабеҳи хуршед» (аз *x^var*), *hūrdēs* «шабеҳи хур» аз *hūr* «фаришта» ба қайд омадааст [3, с. 211].

А. Ҳумоюнфаррух вожаҳои бо пасванди мазкур ташаккулёфтaro «навъи ҳаштум аз сифоти мураккаб» номида, таъкид кардааст, ки ин пасванд, ки «аслан калима буда, бисёр кам истеъмол шудааст» [13, с. 366]. Ҳамин муҳаққиқ дар ҷои дигар менависад, ки: 1) *дес* дар забони паҳлавӣ ба маънии «намуна ва мисл ва шабеҳ ва назир» буда ва ба маънии «мамлакат ва ноҳия ва ватан» низ истеъмол мешуда ва асли он аз паҳлавӣ аст, на порсӣ. 2) *дас* ва *дес* ва *ҳоядес* монанди исм истеъмол шуда ва *хурдес* ва *фархордес* сифати муштарак бо исм мебошад, яъне монанди исм низ истеъмол шудааст» [13, с. 367].

М. Шариат *десро* дар радифи пасвандҳои муҳими забони форсӣ зикр карда овардааст, ки он пасванди мушобаҳат буда, маъноаш «ҳайъат ва шакл» аст ва чун шохид вожаҳои *тандес* ва *тоқдесро* овардааст [14, с. 422, 426].

Ба ин тарик, М. Муқаррарӣ бар ин назар аст, ки тавассути ин пасванд ташаккули баъзе сифатҳое, мисли *лоладес*, *хурдес* аз исму пасванди *дес-* бунёд мешаванд [5, с. 31], П. Н. Хонларӣ баъди таҳлили вижагии калимасозии ин пасванд бо таъя ба маводи «ал-Муъҷам»-и Ш. Қ. Розӣ тавассути он аз исм ташаккули аносири луғавиеро, монанди *мардумдес*, *ҳоядес* ва *туранчдес* ёдовар мешавад [11, с. 37], М. Муин ҳиссаи ин пасвандро дар зухури ҷаҳор вожа: *хурдис*, *тандис*, *тоқдис*, *фархордис* зикр мекунад [4, 1524].

А. Ҳумоюнфарруҳ дар чараёни таҳлили нақши воҷасозии пасванди тазаккурёфта кӯшиш ба харҷ додааст, ки дараҷаи корбурд ва хусусиятҳои маъноии онҳоро низ ба таври муфассал шарҳ диҳад. Чунончи, номбурда ба ҳайси далел калимаҳои сохтаеро, амсоли *ҳурдес*, *фарҳордес* ва *тоқадес* оварда, гунаи аслии вожаи охирро *тоғдес* меҳисобад ва баъдан ба шарҳи *ҳоядес* пардохта, қайд мекунад, ки вожаи мавриди назар «дар фарҳангҳо забт шуда, вале мавриди истеъмоли он дида нашуд. Маънии он «тухми мурғмонанд» мебошад, ки номи аслии он *саморуз* аст, ки авом онҳое, ки дар боғча ва ҷоҳои намнок сабз мешавад, *қулоҳи шайтон* ва *қулоҳи дев*...меноманд ва навъи ӯрдани онро имрӯз *қорч* меноманд (гӯё *қорч* туркӣ аст). Ва низ дар калимаи *шабдес* табилии шакли дигари *дес* аст ва *Шабдес* номи аспи Хусрави Парвиз буда ва маънии он «шабмонанд, шабранг, сиёҳфом» аст [13, с. 366-367].

Аз таҳлилу қиёси назари соҳибони фарҳангномаҳои алоҳида маълум мешавад, ки аз ҳама беш бо ин пасванд А. Деххудо калимаи сохтаи фаровонро зикр намудааст. Номбурда дар «Луғатнома»-аш нақши ин пасвандро дар бунёди ёздаҳ вожа нишон дода афзудааст, ки «...гоҳ ба сурати пасванд ва мазиди муаххар, чун *қулангдес*, *ҳурдес*, *фарҳордес*, *тандес*, *тоқдес*, *моҳдес*, *меҳрдес*, *ҳоядес* (навъе қорчи ба тухми мурғ монанд), *турунҷдес*, *мардумдес*...ва дар калимаи *дизандес* низ харҷанд маънии ҷузъи аввал (*дизан*) имрӯз маълум нест, вале мураккаб бо ҳамин мазиди муаххар менамояд» [1, с. 9474].

Аз аҳбори соҳибони луғатномаҳо ва пажӯҳиши муҳаққиқон бармеояд, ки дар таърихи забони тоҷикӣ ба ҷузъи ин пасванд боз унсурҳои ба он ҳамгуни калимасоз, ё вожаҳои мустақилмаъноӣ шабех вучуд доштаанд. Чунончи, фарҳангнавис ва муҳаққиқ М. Ҳасандӯст ин пасвандро дар шакли *дес*- оварда, вучуди се калимаи ба он ҳамшаклро ишора менамояд: *дес*¹ – «ҳисор, қалъа»; *дес*² – «навъе аз дег ва потил бошад»...; *дес*³ – «ранг ва лавнро гӯянд умуман ва ранги сиёхро гӯянд хусусан»; *деса* «(ранги) сиёҳ»...[12, с. 1392].

М. Муин низ вучуди се калимаи ҳамгуни *дас* ва *десро* таъкид менамояд: *дас*¹ – муҳаффафи *даст*; *дас* \ *дес*² – 1) назир, шабех, монанд; б) дол бар шабоҳат ва монандагӣ; *дас* (с)³ – нуҳуфтан, монанд қардан аст. Ҳамин муҳаққиқ дар мавриди дигар шакли: *дис*¹ -ро ба маъноҳои: 1) ранг, лавн; 2) шабех, монанд, назир: *бедис* «беназир»; 3) пасванди шабоҳат ва лаёқат ва *дис*²-ро ишора намуда, онро муҳаффафи *диск*-и аврупоӣ меҳисобад [4, с. 1524].

А. Деххудо ҷаҳор вожаи ҳамшакли *дас* ва *дисро* зикр кардааст, ки сарчашмаашон ба забонҳои мухталиф: форсӣ, арабӣ, юнонӣ ва фаронсавӣ мерасад. Дар форсӣ *дас* гунае аз *дис* буда, маънояш «шабех, назир, монанд» аст. ӯ муҳаффафи *дес* будани *дасро* зикр мекунад ва бо таъя ба гуфтаи Ромпурӣ ва муаллифи «Сироч-ул-луғот» саҳеҳ будани шакли охирро қайд менамояд ва бо таъя ба «Фарҳанги Онандроҷ» чун далел байтеро аз шоир Фарруҳӣ ба қайд оварда, дар асоси гуфтаи муаллифи «Бурҳони қотеъ» ба маънои «он» ба қор рафтани ин вожаро низ зикр менамояд. Номбурда пасванди шабоҳат маҳсуб гардидани ин унсуре калимасозро низ ишора намуда, рӯйи қарданро ба *дес* таъкид мекунад [1, с. 9473 - 9474].

Дар мавриди дигар А. Деххудо дар хусуси се *дес* мулоҳиза ронда, якero бо таъя ба «Бурҳони қотеъ»-ву «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» шакле аз *дес*, *деса*, *дас* ба маънои «гун, лавн, фаш, ҳамто, шабех, монанд, назир» ҳисобидааст ва афзудааст, ки «ин лафз барои ташбеҳ меояд ба маънии «ҳамто ва мисл ва монанд». Ин калима гоҳ ба сурати мустақил меояд» [1, с. 9474].

Роҷеъ ба асли пайдоиш ва мансубияти забонии *-дес* низ байни аҳли илму адаби гузаштаву имрӯза назари ягона вучуд надорад: муаллифи «Фарҳанги Низом» муҳаффафи *дес* будани шакли *дас*-ро ёдрас мешавад [2, с. 50], М. Ҳасандӯст вучуди ин вожаро дар забони форсии миёна ба гунаи *dēs* ба маънои «шакл, таркиб, ҳайъат» қайд намуда, сарчашмаи онро, дар навбати худ, аз *daisa*-и эронии бостон (он худ аз решаи *dais*) ба

маънои «ишора кардан, нишон додан» донистааст ва қиёс карда шуданаширо бо унсурҳои луғавии *desá*-и забони санскрит ба маънои «макон, ноҳия» (аслан: «масир, чиҳат»); *diṣṭi* «дастур, ҳукм», *deśinī-* «ангушти нишона, ангушти саббоба», *diś-* (*diśāti*) «нишон додан, ошкор кардан, намоиш додан», *daēsa*-и авестой «нишона, аломат, толеъ», *uzdēs- čār*-и форсии миёна ба маънои «маъбад, буткада» (< *uz-daēsa* «бут, санам», **dyšg (ādēša)*)-и форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ ба маънои «нишона, аломат», *pcys(y)*-и хоразмӣ ба маънои «шабех кардан, монанд кардан, шарҳ додан, таъбир кардан» (< **pati daisava-*) зикр намудааст [12, с. 1393].

Ҳамчунин *ū*, чунон ки дар ғавқ ишора гардид, вучуди се калимаи ҳамшакли *dez*-ро ишора карда, сарчашмаи *dez*¹ – ро ба маънои «ҳисор, қалъа» аз эронии бостон **daiza-* (аз решаи *daiz-* «рӯйи ҳам чидан, барафрохтан, девор кашидан») ва онро, дар навбати худ, идома аз решаи **dheigh-* (> эр. б. *daiz-*)-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ ба маънои «сириштан, ҳамир кардани гил» (махсусан барои сохтани бора, девори кӯза ва ҷуз он) буданаш ишора кардааст ва бо тақя ба қавли В. С. Расторгуева ва Дж. И. Эделман таъкид намудааст, ки «ба ин шакл ин вожа аз забонҳои шимолӣ-ғарбӣ ба порсии миёна роҳ ёфтааст [7, с. 314]. Дар мавриди дигар аз ҷониби муҳаққиқон В. С. Расторгуева ва Дж. И. Эделман қиёс карда шудани *dez*² ба маънои «навъе аз дег ва потил» бо *dištā*, *dišta*-и авестой ба маънои «дег» (аз *diz-tā*) ишора шуда, дар ҳолати сеюм муқоиса карда шудани *dez*³ ба маънои «ранг ва лавн умуман ва ранги сиёҳ хусусан»; *dez*-и гуронӣ ба маънои «сиёҳи моил ба обӣ», *диза*-и бахтиёрӣ ба маънои «сиёҳ, мушқин» пешниҳод гардидааст [12, с. 1392].

Эроншиносони ғавқуззикр ду қавли муҳаққиқи олмонӣ В. Хенингро дар хусуси *dec* зикр намуда гуфтаанд, ки дар оғоз *ū* сарчашмаи *dēs*-и форсии миёнаро шакли номӣ аз *dēs* ба маънои «шакл, намуд, образ, фигура» меҳисобид, дар охир ибтидои онро ба яке аз шаклҳои феълӣ ба шумор овард. Баъдан таъкид менамоянд, ки ба ҳар ҳол, барои забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ асосҳои бо **-ś-* интиҳоебанда аслий нест, зеро дар чунин мавридҳо бояд ин **-ś-* > **-ḍ-* > *-h-* **-ḍ-* > **-d-* шаванд, на **-ś-* > *-s-* [7, с. 312].

А. Деххудо дар ҳошияи луғатномааш назари муҳаққиқонро ёдовар шуда овардааст, ки «П. Ҳорн онро аз решаи авестоии *dares* (нигоҳ, назар), ҳиндии бостонӣ *dṛs* («рӯят, дидашуда»), *dṛsa* («назар, дидашуда») медонад. Вале Ҳюбшманн онро аз решаи *dic*-и санскрит («нишон додан»), авастоии *dis* («нишон додан, ироа кардан»), осетинии *āwdišin* («ироа») донистааст. Нюберг ҳар ду вачхро накл мекунад ва мефармояд, ки дар матнҳои монавии турфонӣ *dēs* («шакл, сохтмон»), суғдӣ *dēs* («сохтан») омадааст [1, с. 9474].

Аз чунин андешарониҳои муҳаққиқону соҳибони фарҳангномаҳо метавон ба бардоште расид, ки ба ҳар гунае, ки бошад, пасванди мавриди таҳлил дар оғоз дар таркиби луғавии забони ниёгонамон ба ҳайси унсури луғавии мустақилмаъно гардиш дошта, баъдан бо сабаби барӯҳдаи он воғузур шудани вазифаи грамматикӣ аз табиати лексикӣ маҳрум шудааст ва пас аз чанд муддати дар чунин вазифа қарор доштани тадриҷан аз забони тоҷикӣ хориҷ гардидааст.

Таҳлил ва қиёси замони корбурди ин вожа, ки баъдан ба ҳайси унсури калимасоз ба гардиш ворид шуд, бармеояд, ки он ҳанӯз дар осори Рӯдакӣ барин шоири тавонои садаи X дар ҳар ду вазифа: вожаи мустақилмаъно ва пасванди калимасоз дар истифода будааст. Чунончи, дар мисраи аввали байти зер калимаи *dec* дар ифодаи маънои «шабех, монанд, мисл, ҳамто» ва дар мисраи дуюм ҳамчун унсури калимасоз ба кор рафта, дар баёни маънои «хамоно, зоҳиран, гӯё» аст:

Агарчи дар вафо бешибхию *dec*,

Намедонӣ ту кадри ман *дизандес*. [Рӯдакӣ- 9, с. 340]

Дар ашъори Унсурӣ *дас* ба ҳайси унсури луғавии мустақилмаъно ба маънои «пинҳон» мавриди истифода қарор гирифтааст:

Надиду набинад туро ҳеч кас,

Ғаҳи разм масалу ғаҳи базм *дас*. [Унсурӣ-2, с. 50]

Муқоисаи дараҷаи қорбурди вожаҳои бо пасванди мазкур ташаққулёфта дар ашъори аҳли адаби гузашта шоҳиди он аст, ки вучуди бештари ин гуна унсурҳои луғавӣ дар ашъори Фарруҳӣ ва Низомӣ ба мушоҳида мерасад, яъне агар дар байтҳои шоири аввал калимаҳои *Фарҳордес* (шабеҳи шаҳри Фарҳор) ва *Баҳромдес* (шабеҳи Баҳром) истифода шуда бошад, пас адиби дуум ба ҷуз вожаи нахуст инчунин калимаи *тандесро* дар ифодаи маънои «таннамо» ба қор бурдааст:

Яке хона қардаст *фарҳордес*,

Ки бифрӯзад аз дидани он равон [Фарруҳӣ].

Чу теғ гирад *Баҳромдес* шӯрангез,

Чу ҷом гирад хуршедвор зарафшон. [Фарруҳӣ]

Дар он орзугоҳ *фарҳордес*

Нақард орзу бо муқобил макес. [Низомӣ]

Ду *тандес* аз зар барангехта,

Зи ҳар сурате қолибе рехта. [Низомӣ]

Ба ин тариқ, унсури калимасозии мазкур дар бунёди вожаҳои муштақӣ *ҳурдес* «хуртимсол» (Чӣ қадр оварад банди *ҳурдес*, Чу зерӣ қабо дорад андоми пес-Саъдӣ), *ҷаҳондес* «ҷаҳонмонанд» (Надорад дарғаҳи шоҳи *ҷаҳондес*, Ба гетӣ-дар ба ҷуз тимсоли сад гес-Амморӣ), *Тоқдес* «таҳти Тоқдес» (Даст биҳишт садри ӯ, дасти қадар ба хидматаш, Гунбади *тоқдесро* баста натоқ ҷоқарӣ) низ нақши шоиста дошт [10, с. 150-152; 11, с. 37].

Зикри шавоҳид танҳо аз осори манзум маънои фақат хоси забони назм будани калимаҳои бо ин пасванд бунёдгардидаро нашоуда, балки мо қорбасти унсури номбурдаро дар ду вазифа: ҷун вожаи мустақилмаъно ва ба ҳайси унсури калимасоз дар осори мансур низ метавонем мушоҳида намоем. Масалан, дар ҷумлаи нахусти зайл *дес* дар алоҳидагӣ ба маънои «сурати мунаққаш, тасвир, пайқара, тимсол, муҷассама» истифода шуда, дар ду ҷумлаи баъдӣ он ҳамчун пасванд дар таркиби вожаҳои *Тоқдес*, *Куландес* ба назар мерасад: ...ӯро ҳар чӣ меҳост «мин маҳорибу тамосил» аз меҳробҳо ва *десҳо* («Қашф-ул-асрор»). Таҳти *Тоқдес* будаш ва ӯ тамом бисохт («Муҷмал-ут-таворих»). Ва дорулмулки ӯ (Заҳҳок-Ҳ. А.) Бобул буда, аввал он ҷо саройи бузург қарда буд ва «*Куландес*» ном ниҳод («Муҷмал-ут-таворих»).

Вижагии дувазифагии унсури мавриди баҳс шаҳодати ин нуқта буда метавонад, ки шояд аз замони Рӯдакӣ сар қарда, то даврони Саъдӣ раванди аз унсури мустақилмаънои луғавӣ ба ёвар бадалшавии он идома ёфта, баъдан танҳо дар як вазифа ва ниҳоят қуллан аз байн рафтани *дес* ё *дас* ба вуқӯъ пайваста бошад.

Ҳар навъе бошад, дар осори ниёгон ин унсури забон ҳамчун пасванди калимасоз дар бунёди ҳиссаи муайяни аносири луғавӣ нақши ба худ хоссе дошт, вале дар давраи ҳозираи инкишофи ду шоҳаи як забони порсии дарӣ, яъне шакли меъёрии забонҳои тоҷикӣ ва форсии муосир он ба қуллӣ аз байн рафт. Ин аст, ки вучуди онро муаллифони асари ҷамъбасти «Асосҳои забоншиносии эронӣ. Забонҳои нави эронӣ» дар ҳар ду забони тазаккурёфта ишора нақардаанд [3, с. 211], вале осори он дар ғӯишҳои алоҳида побарҷо мондааст.

Маълум аст, ки ғӯишҳо ба навъе осорхонаи таърихи забон буда, аносири луғавии дар онҳо мавҷуда вариантҳои дар маҳал побарҷомондаи ҷунин вожаву ифодаҳои қуҳан ба шумор меоянд. Аз ин рӯ, ин пасванд дар калимоте, мисли *dēzandān* ба маънои «диздон,

дегдон» дар гуишҳои мухталифи Эрони имрӯза, мисли обёнай, абзайдободӣ, чолӣ, оштиёнӣ, вилотруй, табарӣ (мозандаронӣ), иброҳимободӣ, сағзободӣ гоҳ дар шакли ба асл наздик, гоҳ аз гунаи асли дур дар истифода қарор дорад.

Шакли аслии *dēzandān*, ба гумони ғолиб, **dēzdān* буда, дар натиҷаи афзуда шудани садоноки «а» ва ҳамсадои «н» ба таркиби он (монанди *пиндоштан* < *pad ēd dāštan* ва *вандидом* < *vi-daiva-dāta-*) шакли нахуст ба вучуд омадааст.

Ҳамин тавр, аз чунин баррасиҳо маълум мегардад, ки дар таркиби луғавии забони ниёгонӣ мо ба ҷуз захираи беҳамтои воҳидҳои мустақилмаъноӣ луғавӣ инчунин теъдоди муайяни аносири калимасозе гардиш доштаанд, ки замоне дар бунёди вожаҳои нодир ҳиссагузори қардаанд, вале бо гузашти айём онҳо зерӣ таъсири авомили айниву зехнӣ аз хотирҳо зудуда шуданд ва забон аз як унсури зарурии калимасоз маҳрум гардид.

Пайнавишт:

1. Деҳхудо, А. Луғатнома. Ҷилди 7. -Техрон: Муассисаи интишороти ва ҷопи Донишгоҳи Техрон, 1373. -10826 с.
2. Дошюлислом. Фарҳанги Низом. Ҷилди 2. Техрон, 1363. -627 с.
3. Ефимов В. И. Персидский, таджикский, дари. Монография // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки / В. И. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова. - М.: Наука, 1982. – 230 с.
4. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 2. / М. Муин. -Техрон: Амири Кабир, 1375. -2774 с.
5. Муқаррарӣ, М. Таркиб дар забони форсӣ. -Техрон: Интишороти «Тӯс», 1372. -172 с.
6. Расторгуева В. С., Молчанова Е. К. Среднеперсидский язык // Основы иранского языкознания. -М.: Наука, 1981. -С. 6-147.
7. Расторгуева В. С., Дж. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. / В. С. Расторгуева, Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2000. -503 с.
8. Ромпурӣ М. Ғ. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. / Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ. - Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. / Зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, А. Маъсумӣ. -М.: Советская энциклопедия, 1969. - 949 с.
10. Хонларӣ П. Н. Дастури таърихи забони форсӣ. Ҷопи аввал. Техрон, 1372. -279 с.
11. Хонларӣ П. Н. Таърихи забони форсӣ. Зери назари академик Салимӣ Н. Ю. Ҷилди 3. Душанбе, 2017. - 368 с.
12. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтӣ забони форсӣ. Ҷилди 2. / М. Ҳасандӯст. Техрон, 1384. -1410 с.
13. Ҳумоюнфаррух, А. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Ҳафт ҷилд дар як муҷаллад. Ба қўшиши Рукнуддини Ҳумоюнфаррух. Муассисаи матбуоти илмӣ. Ҷопи савум. Техрон, 1364. -1207 с.
14. Шариат, М. Дастури забони форсӣ. -Техрон. Интишороти «Асотир». Ҷопи панҷум, 1371. - 459 с.

Reference Literature:

1. Dekhudo, A. Dictionary. V. 7. - Tehran: Tehran University Publishing House, 1373. - 10826 pp.
2. Doiyulislom. The Dictionary of Nizam. V. 2. - Tehran, 1363. - 627 pp.

3. Yefimov V.I. *Persian, Tajik, Dari. Monograph // The Grounds of Iranian Linguistics. New Iranian Languages / V. I. Efimov, V. S. Rastorgueva, E. N. Sharova. - M.: Science, 1982. – 230 pp.*
4. Muin M. *Persian Language Dictionary. V. 2. / M. Muin. - Tehran: Amiri Kabir, 1375. - 2774 pp.*
5. Mukarrari M. *Persian Language Composition. –Tehran: "Tus" Publishing-house, 1372. - 172 pp.*
6. Rastorguyeva V.S., Molchanova Ye.K *Middle Persian Language // The Grounds of Iranian Linguistics. –M.: Science, 1981. –pp. 6-147.*
7. Rastorguyeva V.S., Edelman Dj.I. *Etymology Dictionary of Iranian Languages. Volume 2. / V.S. Rastorguyeva, Dj.I. Edelman. - M.: Oriental Literature, 2000. - 503 pp.*
8. Rompuri M. Gh. *Ghiyas-al-Lugat. -V. 1. / Muhammad Ghiyosuddini Rompuri. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - 480 pp.*
9. *Tajik Language Dictionary. V. 1. / Under the editorship of M. Sh. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Koshim, A. Masumi. –M.: Soviet Encyclopedia, 1969. –949 pp.*
10. Honlari P.N. *Historical Grammar of the Persian Language. The first edition. - Tehran, 1372. - 279 pp.*
11. Honlari P.N. *Historical Grammar of the Persian Language. Under the editorship of academician Salimi N.Yu. V. 3. - Dushanbe, 2017. - 368 pp.*
12. Hasandust M. *Etymological Dictionary of the Persian Language. V. 2. / M. Hasandust. - Tehran, 1384. - 1410 pp.*
13. Humoyunfarrukh. *General Grammar of the Persian Language. Under the editorship of Ruknuddin Humoyunfarrukh. – The third edition. - Tehran, 1364. - 1207 pp.*
14. Shariat, M. *Persian Language Grammar. – Tehran: "Asotir" Publishing-house. The fifth edition, 1371. - 459 pp.*